

Traba, Robert

"Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschland. Mit Beiträgen zum Schwerpunktthema "Von den Teilungen Polens bis zur deutschen Reichsgründung. Zum Verständnis der polnischen Frage in Preussen und Deutschland"" Bd. 35, Berlin 1986 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1-4, 121-124

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Góralski ukazał Załuskiego jako biskupa ustawodawcę wprowadzającego w życie reformę trydencką. Szkoda, że skoncentrował się tylko na ustawodawczej działalności biskupa Załuskiego pomijając jego działalność polityczną. Rozprawa przybliża nas do powstania naukowej biografii Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, człowieka zasłużonego dla diecezji płockiej i warmińskiej.

Stanisław Achremczyk

Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Mit Beiträgen zum Schwerpunktthema „Von den Teilungen Polens bis zur deutschen Reichsgründung. Zum Verständnis der polnischen Frage in Preussen und Deutschland“, Colloquium Verlag, Berlin 1986, Bd. 35, s. XIV+603.

Kolejny, 35 tom „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschland”, organu Historische Kommission zu Berlin, wydany został przez Otto Büscha i Klauza Zernacka. W 1986 r. jego redakcję poznęła wielokrotna redaktorka dr Sabine Nielsen-Wilke, która od 1962 r. współpracowała z pismem, a od 1966 r. pracowała jako redaktor odpowiedzialny. Jej miejsce zajął Feliks Escher*.

Na zawartość tomu składają się 3 oddzielne części. Pierwsza zawiera referaty z posiedzenia Historische Kommission zu Berlin i Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, wygłoszone w styczniu 1986 r. na konferencji zatytułowanej: „Von Teilungen Polens bis zur deutschen Reichsgründung. Zum Verständnis der polnischen Frage in Preussen und Deutschland” (ss. 1—218). Druga, dwa pojedyncze przyczynki dotyczące różnorodnej tematyki: Winfried Schich, *Braunschweig und die Ausbildung des sogenannten Wendeparagraphen* (ss. 221—233) i John H. Zammito, *Der Streit um die Berliner Kultur 1871 bis 1930* (ss. 234—268). W trzeciej, najobszerniejszej części znajdują się recenzje książek i przegląd najnowszej literatury związanej z obszarem zainteresowań „Jahrbuch” (ss. 269—594). Czołoch kończy nekrolog zmarłego w 1985 r. historyka, archiwisty, członka Historische Kommission dr. Hansa Braniga (ss. 593—599), który napisał Gerd Heinrich.

Monotematyczna konferencja na temat stosunków polsko-niemieckich nie była jednorazową inicjatywą historyków obu krajów. Trwa stała wymiana stypendiów między Historische Kommission a IH PAN, która już trzykrotnie przyniosła efekt w postaci sesji. Materiały z nich opublikowano w RFN w latach 1979 i 1982: *Modernisierung und nationale Gesellschaft im ausgehenden 18. und 19. Jahrhundert; Die deutsch-polnischen Beziehungen 1831—1848: Vormärz und Völkerfrühling i Polen und polnische Frage in der Geschichte der Hohenzollernmonarchie 1701—1871*. Referaty prezentowane w niniejszym tomie dotyczą dwóch wielkich problemów (Klaus Zernack, s. XIV). Są to, po pierwsze rozważania o niemieckich koncepcjach narodowych w stosunku do Polaków przed powstaniem II Rzeszy oraz wielkich politycznych poglądach wewnątrz niemieckiego ruchu narodowego i ich konfliktach z polskim ruchem narodowym. Po wtóre, część pierwsza „Jahrbuch” jest próbą dyskusji, w celu ukazania zmiany obrazu Polaka w Niemczech w XIX stuleciu na tle historycznego rozwoju idei i ideologii.

Pierwszy referat, którego autorem jest Hans Henning Hahn (*Polen im Horizont preussischer und deutscher Politik im neunzehnten Jahrhundert*, ss. 1—19) od razu, ciekawie i jednocześnie dość zaskakująco wprowadza nas w tematykę sesji. Autor bowiem nie analizuje chronologicznie, od rozbiorów Polski po powstanie cesarstwa niemieckiego, problemu stosunku niemieckiej i pruskiej polityki do Polaków. Podstawą jego badań i opartych na nich rozważań są zaledwie 4, ale burzliwe i przełomowe, tygodnie z dziejów niemieckiej polityki w marcu i kwietniu 1848 r. Autorem nowych planów wobec Polaków

* Por. na temat dziejów „Jahrbuch”, recenzję 33 tomu napisaną przez J. Strzelczyka, *Zapiski Historyczne*, 1987, z. 3, ss. 164—169.

był wówczas Heinrich Alexander von Arnim-Suckow, który sformułował je na 4 dni przed mianowaniem go na urząd pruskiego ministra spraw zagranicznych i spraw niemieckich. Według H. H. Hahna radykalna alternatywa jaką pokazują plany Arnima pozwala zastanowić się nad „ponadprzynależnością” (Interpedenz) niemieckiego i polskiego problemu w XIX w. i przyczynowych związkach zaostrzenia się antagonizmu niemiecko-polskiego. Z czasem w historiografii koncepcje polityki zagranicznej Arnima zostały zredukowane do rozwiązania polskiego i niemieckiego problemu przez wojnę zjednoczonych potęg państw zachodnich przeciw Rosji. Wojny takiej stale oczekiwano, jako rozwiązania sporu między siłami postępowymi a reakcją. Autor próbuje odpowiedzieć na zasadnicze pytanie, dlaczego właśnie w 1848 r., podczas największych ruchów rewolucyjnych, które ogarnęły cały kontynent europejski, celu tego nie osiągnięto. Odpowiedzi na to pytanie służy analiza pięciu podstawowych problemów. Po pierwsze, co właściwie znaczy pojęcie „die polnische Frage”? Po drugie, jaką rolę gra w nim Polska i czy rzeczywiście Arnim liczył na wojnę z Rosją? Jaka była postawa mocarstw europejskich na radykalną zmianę terytorialnego status quo? Jakie były następstwa projektów Arnima w polityce wewnętrznej, ale rozumianej nie jako sprzeczności polsko-niemieckie w Wielkopolsce, ale jako „Achillesferse der preussischen Konstitutionalisierung”, jako problem wojskowy i jako postawa króla i jego najbliższego otoczenia? Wreszcie w piątym punkcie autor zastanawia się nad uniwersalnością niemieckiego i polskiego problemu w XIX w.

To, co podsumowujemy pojęciem „polnische Frage” było, według autora referatu, naturalną konsekwencją rozbiorów Polski. W ten sposób każdy z trzech krajów posiadał „swoją” problem polski, który był czynnikiem wewnątrzpolitycznej destabilizacji. Jednocześnie przekraczająca granice wspólność narodowa Polaków tworzyła, co jest paradoksem, jego międzynarodowy charakter. W ten sposób zewnętrzna i wewnętrzna stabilizacja trzech potęg istotnie uzależniona była od rozwiązania problemu polskiego. Przy takim założeniu, na tle specyficznej sytuacji europejskiej przeprowadzona analiza projektów Arnima, zawartych w jego *Politische Denkschrift vom 17 März 1848 über französische Februarrevolution und ihre Folgen für Deutschland*, wykazuje, że możliwa była (być może tylko w tym jednym momencie w dziejach Prus) radykalna alternatywa polityki Prus wobec Polski.

Maria Wawrykowa (*Das Polen-Motiv in der Ideologie der deutschen Oppositionsbewegung in der zwanziger Jahren des 19. Jahrhunderts*, ss. 20—28) ukazała ewolucję postaw młodzieży niemieckiej wobec spraw polskich: od uczuć wrogości w okresie wojen napoleońskich, po braterstwo we wspólnie tworzonych związkach po Kongresie Wiedeńskim. Powodów zmiany upatruje autorka głównie w rozczarowaniu systemem politycznym po 1815 r., które zbliżyło młodych Polaków i Niemców we wspólnym ruchu opozycyjnym.

Ogrom literatury pięknej, wspomnień, pamiętników oraz różnych pism ulotnych dotyczących reakcji społeczeństwa niemieckiego na powstanie listopadowe pozwolił jedynie zasygnalizować Janowi Kosimowi temat: *Der polnische Aufstand von 1830 im Spiegel der deutschen Öffentlichkeit und Zusammenarbeit zwischen deutschen und polnischen Demokraten* (ss. 29—41). Andrzej Grabski w pięciu zwięzłych punktach przedstawił natomiast problem polski w poglądach niemieckich demokratów między powstaniem listopadowym a Wiosną Ludów (*Zwischen Liberalismus und Revolutionismus. Bemerkungen über die Einstellungen zur polnischen Frage in Deutschland zwischen 1830 und 1848*, ss. 42—52), a Lech Trzeciakowski rozszerzył ten temat aż do r. 1870 (*Die polnische Frage in Ideologie und Politik der deutschen Liberalen vor 1870*, ss. 53—71). Ukazał zmiany poglądów liberałów i ich uwarunkowania. W zależności od sytuacji wewnętrznej w Rzeszy przyznawali oni Polakom prawo do własnego państwa, ograniczając później to prawo do

specjalnego statusu wewnątrz państwa pruskiego, by w końcu jako główni orędownicy jednoczenia Niemiec przejść na pozycje wroga Polakom.

Luise Schorn-Schütte (*Polnische Frage und deutsche Geschichtschreibung*, ss. 72—107) zaprezentowała nowe, interesujące spojrzenie na rozbiory Polski przez pryzmat oceny stosunków polsko-pruskich. Wychodząc z oczywistego dzisiaj założenia, że nauka i polityka były wspólnie ze sobą związane, stawia pytanie: dlaczego? I w jakim aspekcie naukowo-teoretycznym czy polityczno-teoretycznym? Zakładając takie ujęcie tematu, autorka poddaje szczegółowej analizie wiodący kierunek niemieckiej historiografii, reprezentowany przez „kleindentschen Geschichtsbaumeister” lat 1850—1870 i historyków tak zwanego „Ranke-Renaissance” z lat 1880—1890.

Z różnych względów 2 ostatnie artykuły, które zamykają część rocznika poświęconą konferencji, mają charakter odmienny od wcześniej prezentowanych. W erudycyjnym wykładzie na temat znaczenia pojęcia „Reich” dla ruchu narodowego w Niemczech (*Das alte Reich und junge Nation. Zur Bedeutung des Reiches für die nationale Bewegung in Deutschland*, ss. 108—126), Otto Dann tylko we wstępie podkreśla jego istotne znaczenie dla kształtowania postawy wobec Polski i Polaków. Dalej następuje analiza znaczenia „Rzeszy” głównie w oparciu o literaturę (Schiller, Fichte, Goethe) i prace Hegla. Skąd jednak temat ten w odniesieniu do Polski? Autor twierdzi, że dotychczas zbyt mało zwracano uwagi na uwarunkowanie stosunku Niemców do Polaków w kontekście dwóch niezmiernie ważnych zjawisk końca XVIII w. i początku XIX. W tym czasie następuje podział Polski, a jednocześnie (ok. 1770 — do antynapoleońskiej Befreiungskrieg) powstaje ruch narodowy w Niemczech, który jako cel polityczny stawia sobie stworzenie państwa narodowego. Włączenie w tym czasie do państwa pruskiego ziem polskich nie było już kwestią polityki zagranicznej, lecz dla wszystkich obozów stało się kardynalnym problemem własnej, narodowo-politycznej orientacji. Znajdujący się w fazie samookreślenia naród niemiecki, widział na przykładzie wschodniego sąsiada ograniczenie swojej ważnej roli. W ramach własnego, niemieckiego państwa był jednak, wobec mniejszości narodowych, narodem dominującym. Powstawała więc rozbieżność między narodowymi sympatiami a „distanzierter Superiorität”. Wyjaśnieniu jej służy właśnie badanie znaczenia „Rzeszy” wewnątrz niemieckiego ruchu narodowego, dla którego Heiliges Römisches Reich był wspaniałym przykładem państwa, gdzie żyło wiele ludów, a Niemcy byli „herrschende Nation”, „das Staatsvolk”. Swoje refleksje snuje autor aż do czasów współczesnych (1945).

Rozważania szwedzkiego uczonego Svena Ekdahla wybiegają w kierunku związków sztuki z ideologią — *Denkmal und Geschichtsideologie im polnisch-preussischen Spannungsfeld* (ss. 127—218). Swoją stu stronicową rozprawę autor poświęca losom trzech pomników: ze strony pruskiej jest nim Malbork, następnie pomnik Fryderyka Wielkiego w Berlinie i ze strony polskiej Złota Kaplica w Poznaniu. Uzupełnieniem treści zasadniczej jest dodatek, zawierający tekst 13 dokumentów (ss. 190—218) oraz liczne ilustracje, plany i zdjęcia. Każdy z trzech rozdziałów zawiera szczegółowy opis prac, starań i motywacji, które w efekcie doprowadziły do stworzenia bądź odnowienia zabytków. Porównując znaczenie Złotej Kaplicy w katedrze poznańskiej i odbudowanego Malborka, Ekdahl zauważa wiele zbieżności wynikających z ideowych przesłanek. Oba obiekty pełniły przede wszystkim rolę narodowych pomników, które ukazywały sławę przeszłości połączoną z politycznym programem na przyszłość. Rolę symboli pełniły nawet te same elementy (herby pruskich rodów szlacheckich — herby polskiej szlachty, duchowieństwa i biskupów). Różniły się jednak charakterem (świecki — sakralny), koncepcją architektoniczną oraz przeznaczeniem. Złota Kaplica nie odgrywała nigdy roli miejsca pielgrzymek polskiego ruchu narodowego w przeciwień-

stwie do Malborka, który był najpierw „nationalen”, a później „völkischen” Wallfahrtsort i symbolem „Niemczyzny na Wschodzie”.

Ponad 230 stronicowy dodatek, zawierający recenzje, omówienia i noty bibliograficzne w sposób imponujący wienczy całość tomu, tym samym podkreśla najwyższe kompetencje autorów, redaktorów i wydawców w dziedzinie stosunków pogranicza niemiecko-słowiańskiego.

Robert Traba

Hans Jürgen Brandt, *Die Polen und die Kirche im Ruhrgebiet 1871—1919. Ausgewählte Dokumente zur Pastoral und kirchlichen Intergration sprachlicher Minderheiten im deutschen Kaiserreich*, Münster 1987, XXIII—358 s.

Godna odnotowania jest nowa seria wydawnicza „Quellen und Studien. Veröffentlichungen des Instituts für kirchengeschichtliche Forschung des Bistums Essen”. Instytut powołał do życia, 26 marca 1976 r., biskup Franz Hengsbach, w celu prowadzenia badań z zakresu historii kościelnej w Zagłębiu Ruhry, w szczególności biskupstwa Essen, często określanego jako „Ruhrbistum”. Właśnie ze względu na to charakterystyczne terytorium, gdzie losy ludności miejscowej mocno przeplatały się z losami emigrantów, pochodzących głównie z ziem polskich należących na przełomie XIX i XX w. do Rzeszy, warto bliżej zapoznać się z pierwszym tomem wydawnictwa. Dokumenty do jego edycji zebrali i opracowali prof. Hans Jürgen Brandt oraz jego uczniowie i współpracownicy z Ruhr-Universität Bochum i Universität Duisburg. Jako ramy chronologiczne przyjęto powstanie II Rzeszy (1871) i II Rzeczypospolitej (1919). Ponieważ zazwyczaj sprawa cesur jest umowna i budzi kontrowersje, przyjrzyjmy się argumentacji prof. Brandta. Uważa on, że właśnie po 1871 r. nastąpił szczególny napływ ludności polskojęzycznej do Nadrenii i Westfalii, natomiast po powstaniu niepodległej Polski spadła aktywność Polaków z poczuciem świadomości narodowej (Nationalpolen).

Książkę oparto na sprawdzonych, solidnych wzorcach edytorskich, których przykładem jest chociażby seria „Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte”. Jej XXI tom również poświęcono polityce Kościoła wobec Polaków tyle, że w diecezjach gnieźnieńskiej, poznańskiej, chełmińskiej i warmińskiej. Układ treści składa się z dwóch zasadniczych części: wprowadzenia (Einleitung) merytorycznego (ss. 1—24) i wyboru dokumentów (ss. 39—330). Uzupełnieniem jest wykaz skrótów, wykorzystanych archiwów, źródeł drukowanych, literatury, wykaz regestów, indeks osobowy oraz aneks, który zawiera przegląd centralnych władz zainteresowanych problemami religii i stosunków wewnętrznych, władz administracyjnych prowincji Nadrenii i Westfalii, a także arcybiskupów kolonijnych i podlegających im biskupów oraz generalnych wikariuszy (ss. 331—333). Kwerendę przeprowadzono w 50 archiwach, głównie w RFN, ale również w NRD (Merseburg), Włoszech, Austrii i Polsce (archiwa kościelne w Poznaniu, Gnieźnie, Katowicach, Pelplinie, Krakowie oraz w Kłodzku archiwum klasztoru franciszkańskiego). Imponująco wygląda przegląd literatury, obejmującej również prace polskojęzyczne, co z uznaniem należy podkreślić. Autorzy nie ustrzegli się przy tym pewnych drobnych potknięć. Wymieniają np. prace dotyczące Związku Polaków w Niemczech (Orzechowski, Wrzesiński), choć nie mieszczą się już one w chronologicznym zakresie, pomijają natomiast inną książkę Wojciecha Wrzesińskiego, która, mimo że dotyczy późniejszego okresu, ma podstawowe znaczenie dla omawianego tematu (Polski ruch narodowy w Niemczech 1922—1939, Poznań 1970). Autorzy na pewno pomylili Związek Polaków w Niemczech, założony w 1894 r. w Bochum, ze Związkiem Polaków w Niemczech, który istniał od 1922 r., gdyż właśnie tego ostatniego dotyczą prace Wrzesińskiego, Orzechowskiego.